

אמר רב אשי: דיקא נמי שהפסוק מתייחס למי שביטל את התפילה במזיד. דקתני בבבביתא "בטל תפלה של שחרית", ומשמע שבטל במזיד, ולא קתני "טעה" שמשמעותו בשוגג. (24)

ומסקינן: שמע מינה!

תנו רבנן: טעה ולא התפלל מנחה בערב שבת — מתפלל בליל שבת שתיים [תפלות] של שבת. (25)

טעה ולא התפלל מנחה בשבת — מתפלל במוצאי שבת (26) שתיים של חול (27).

וכשהוא מתפלל במוצאי שבת שתיים, הריהו

כ-ב

והפני יהושע נקט שבכל תפלת תשלומין [כשטעה] אין לו שכר תפלה בזמנה, ויש כאן ג' דרגות שכר. א. בזמנה, יש לו שכר כקרבן תמיד בזמנו. ב. בתשלומין, שכרו כקרבן עולת חובה דיחיד. ג. שלא בזמן תשלומין [או במזיד], שכר תפלת רחמי כנדבה.

אך הפרישה [פט ב] כתב, שגם בתשלומין יש לו שכר תפלה בזמנה. ומפרש דברי הגמרא לעיל שזמן תפלה הוא כל היום, ורק אם עבר במזיד, או שטעה או נאנס ולא התפלל מנחה לפני התשלומין, אין לו שכר תפלה בזמנה, [וגם לפירוש הב"ח שהובא בהערה 17, יתכן לומר כן].

24. בפרי חדש [נח] העלה מכאן שגם לק"ש יש תשלומין, שהרי גם עליה אמרו "זה שבטל ק"ש" ומשמע שאם טעה יש לה תשלומין. [וראה ביאור הגר"א סוף נח]. אך המגיה למשנה למלך [תפלה ג ט] דקדק מלשון "מעוות לא יוכל לתקון" שלק"ש אין תשלומין. ובפמ"ג [שם א"א ח] כתב שרק למ"ד ק"ש דרבנן יתכן שתקנו לה תשלומין, אך אם מצוותה מדאורייתא למה יתקנו לה רבנן תשלומין.

25. הלבוש ביאר שאינו אומר י"ח ברכות לתשלומין, כי זלזול הוא לשבת שיתפלל בה של חול, והיינו שמעיקר הדין היה צריך להשלים תפלה שחסר, ולא להתפלל פעמיים תפלה שעומד בה, [ולכן נקט שבתשלומי מנחה של ערב ר"ח, אינו מזכיר יעלה ויבא, כי לר"ח אין

זלזול], והפרי חדש נקט שבדיעבד אם התפלל של חול יצא [אך בר"ח נקטו שצריך להזכיר]. אך הט"ז נקט שחייב בתפלת שבת פעמיים, ואפילו אם התפלל של חול לא יצא, [וכן בתשלומי מנחה בליל ר"ח יזכיר יעלה ויבא] ומשמע שהתשלומין הוא חיוב לחזור על תפלה שעומד בה.

26. בראש יוסף כתב שבכל דין נוסף חידוש. א. בתפילת שבת משלים של ערב שבת, אף שמתפלל רק ז' ברכות ולא י"ח. ב. תפלת שבת יש לה תשלומין במוצאי שבת — אף שעבר יום השבת, ומצינו במוסף שתלוי ביום ואין לו תשלומין — כי תפלת מנחה של ש"ק היא כנגד של חול.

27. תוס' [ד"ה טעה] ביארו כי אף שבתפלת התשלומין אומר י"ח ברכות, שהן יותר ממה שהיה אומר אם היה מתפלל מנחת שבת בזמנה [שיש בה רק ז' ברכות], אין לחוש בכך, כי גם בשבת היה מן הדין שיתפלל י"ח, אלא שלא הצריכוהו מפני הטורח.

והוסיפו, שאם התפלל מנחה של ראש חדש, ושכח "יעלה ויבא", וגם שכח לחזור ולהתפלל כדינו, לא ישלימנה בלילה. לפי שאין מרויח בזה כלום, שהרי גם בלילה לא יזכיר "יעלה ויבא", כי כבר אינו ראש חדש. ושמונה עשרה עצמה כבר התפלל בזמנה, וכן הדין אם טעה והתפלל במנחה של שבת תפלת חול.

אולם דעת חכמי פרובינציא שכיון שלא יצא

תפילת מנחה של שבת (28).

ואם הבדיל בתפלה שניה ולא הבדיל בראשונה — התפלה השניה עלתה לו לשם תפלת ערבית של מוצאי שבת. אבל התפלה הראשונה לא עלתה לו לשם תשלומין. שהרי

מבדיל ואומר "אתה חוננתנו" בתפלה הראשונה. משום שאת התפילה הראשונה הוא צריך להתפלל לשם תפלת ערבית של מוצאי שבת, שבה נתקנה הבדלה בתפלה. ואינו מבדיל בשניה, משום שהיא אינה לשם תפילת ערבית אלא לשם תשלומי

הערה [19] שתשלומין מועילים למנחה רק מצד בקשת רחמים, וגם כששכח יעלה ויבא כבר בקש רחמים, ומה שלא קיים חובת תפלה, הרי לא ישרים בלילה. [ודן במה נחלקו חכמי פרובינצא, אם סברו שגם תשלומי מנחה הם במקום תפלה בזמנה, או שסברו שאין בקשת רחמים אלא כשמתפלל כל נוסח התפלה, ולכן חייב בתשלומין בערבית, אף שהן רק רחמי].

28. כך פירש רש"י, ומביאורו מוכח כדעת הלבוש [בהערה 25] שמתפלל בנוסח התפלה שהחסיד, והט"ז ביאר שאחר שכבר הבדיל אין לו על מה להבדיל שוב, והיינו שההבדלה אינה מנוסח התפלה, אלא חיוב בפני עצמו.

והנה השוכח להתפלל ערבית של מוצאי שבת, ומתפלל בשחרית שתיים, דעת הפמ"ג [א"א רצד א] שצריך לומר הבדלה בשניה, ואילו הגרעק"א [שם] נקט שאומר בראשונה, ובכתבי הגר"ח ביאר כי אף שהשניה היא תשלומי תפלת מוצאי שבת, ולא הראשונה — דין הבדלה בתפלה אינו דין בתפלת ערבית של מוצאי שבת בדוקא, אלא הוא דין בתפלה הראשונה של חול שמתפלל אחרי השבת. ולהנ"ל הטעם פשוט, כי אינה מדיני התפלה אלא חיוב הזכרה אחר השבת. [אך תמוה, כי בתשלומי מנחה של שבת, כתב הטור רצב שמבדיל בראשונה שהיא לחיוב ערבית, ולא בשניה שהיא לתשלום מנחה, ולא נקט שצריך להבדיל בראשונה של חול, ושמה אם הראשונה לתשלומין, אינה נחשבת ראשונה של חול, וראה

ידי חובתו באותה מנחה שלא הזכיר בה "יעלה ויבא", הרי זה כמו שלא התפלל כלל, וצריך להתפלל שתיים לערב, וכתב רבינו יונה שראוי להתפלל נדבה כדי לצאת מספק, וכן פסק השו"ע [קח יא ובמג"א שם טז], ובהערה 30 נברר דעת הרי"ף.

ובכתבי הגר"ח נקט שגם תוס' מודים, שאם שכח "ותן טל ומטר" במנחה של ערב שבת יתפלל בליל שבת שתיים. ואף שאינו מרויח הזכרה זו — שהרי אין אומרים אותה בשבת — כי דוקא בשכח "יעלה ויבא" שאינו אלא חיוב הזכרה, אין חסרון בעצם התפלה, וכיון שאת חיוב ההזכרה אינו יכול להשלים אין לו להתפלל שוב, אבל השוכח "טל ומטר", משנה ממטבע שטבעו חכמים בתפלה, ונחשב כמו שלא התפלל כלל, וחייב בתשלומין, [וראה סמ"ג עשה יט ובזכרון שמואל כב ובהערה 30 ולהלן כט הערה 28].

ובקהלות יעקב [טז] כתב שנפקא מינה באופן ששכח "יעלה ויבא" וחזר והתפלל כדינו, ובשניה שכח "ותן טל ומטר", שאם בחסרון הזכרה נחשב כלא התפלל כלל, צריך לחזור ולהתפלל בשלישית, אך אם יצא ידי תפלה ורק חייב בהזכרה, יתכן שיוצא ידי חובתו בהזכרת שתיהן בשתי התפלות יחד.

אך באשר לשלמה [שם] ביאר שגם תוס' סברו שהשוכח יעלה ויבא נחשב כמו שלא התפלל כלל, אלא שאינו מתפלל תשלומין כאשר לא יוסיף בתפלתו דבר שלא אמר בתפילה שחזר בה, והיינו כמבואר בתוס' [בע"א, ראה

אלא בשניה.

ורמינהו מבריייתא: אם טעה ולא הזכיר גבורות גשמים ["מוריד הגשם"] בברכת תחיית המתים, וכן אם לא הזכיר שאלה ["ותן טל ומטר"] בברכת השנים — מחזירין אותו, כיון שלא יצא ידי חובתו, וחוזר ומתפלל.

אבל אם לא הזכיר הברכה בחונן הרעת — אין מחזירין אותו, ויצא ידי חובת ערבית, מפני שיכול לאומרה [את ההבדלה] על הכוס.

מסתמא לא התכוון להקדים תשלומין לחובה, אלא התכוון בה לשם ערבית. ואף ידי ערבית לא יצא בה, משום שלא הזכיר בה הברכה, כמבואר בסמוך.

ואף שבראשונה התכוון לשם ערבית, לא אמרין שהשניה היא לשם תשלומין. אלא מאחר והבדיל בה, גילה דעתו שנמלך בעצמו, וכעת רצונו שהשניה תהיה לשם ערבית⁽²⁹⁾.

מקשה הגמרא: למימרא, דכיון דלא אבדיל בקמייתא — כמאן דלא צלי ערבית בראשונה דמי, ומחזירין ליה, ולא עלתה לו ערבית

להלן לג א.]

29. כך ביאר הב"ח [קח] את דברי רש"י. ומשמע מדבריו שהטעם שאינו יוצא בראשונה ידי תשלומין, הוא רק משום שאומדים את דעתו שלא התכוון לכך. [והמג"א הוכיח מסוגיין, שלעולם יוצא ידי תפלת חובה בראשונה וידי תשלומין בשניה, ואפילו אם התכוון להיפך. ודוקא כשגילה דעתו שמתכוון בראשונה לתשלומין, לא יצא. וכגון שהבדיל בשניה ולא בראשונה. או בתשלומי שחרית במנחה, ואמר אשרי רק לפני התפלה השניה ולא לפני הראשונה, וראה דברי הרא"ש בהערה הבאה].

אבל הריטב"א כתב שמעיקר הדין אי אפשר להקדים תשלומין לחובה. וכן נפסק בשו"ע [קח א]. וכן נקט המהרש"א ולכן תמה על רש"י, למה פירש שאינו יוצא בשניה ידי תשלומין משום שהבדיל בה, תיפוק ליה משום שאי אפשר להקדימה. וביאר הרש"ש שגם רש"י מודה שאי אפשר להקדים תשלומין לחובה. ומכל מקום, באופן שהתפלל כבר תפלת חובה, אלא שצריך לחזור עליה משום שטעה באיזו

הזכרה שבה, יכול להקדים להתפלל לפני את תפלת התשלומין [והמהרש"א נקט שאי הזכרתו בראשונה, הוכיח שכוון לתשלומין].

והטעם שאי אפשר להקדים תפלת תשלומין לחובה, ביאר הלבוש שהוא משום שתפלת חובה תדירה יותר מתפלת תשלומין. ותדיר ושאינו תדיר, תדיר קודם. ותמה במעדני יו"ט שהרי מפורש במנחות [מט א], שקדימה זו אינה אלא למצוה, אבל בדיעבד יצא. ובאליהו רבה כתב, שהטעם משום שאין התשלומין מתקבלים אלא אגב החובה, ויתכן שטעמו כהרשב"א [בהערה 15] שאין תשלומין אלא כשעוסק בתפלת חובה, וראה ראב"ד [ג ט].

והר"ש גארמיזאן והפרי חדש [קח] נחלקו באופן שהתפלל חובה ותשלומין, ונזכר שחסר הזכרה בחובה, אם צריך לחזור גם על התשלומין כי נמצא שהיתה קודם החובה, או שהעיקר שכבר הקדים החובה, אף שטעה בה. והגרעק"א הוכיח שהרי כל קושיית הגמרא שלא יצא בראשונה שחסר בה, ובשניה יצא. וראה בקהלות יעקב שתלה מחלוקתם בנידון הנ"ל, אם חסרון הזכרה נחשב כלא התפלל כלל.

ומקשה הגמרא, כיון שיצא בדיעבד ידי ערבית אף בלא הבדלה, למה לא תעלה לו הראשונה לשם ערבית. וממילא יצא בשניה ידי תשלומין.

איתמר⁽³¹⁾: רבי יוסי ברבי חנינא אמר: שלש תפלות ביום — שלשה אבות תקנום, כמבואר בברייתא בסמוך.

ומסקינן: קשיא⁽³⁰⁾.

ורבי יהושע בן לוי אמר: תפלות — כנגד⁽³²⁾

30. הרי"ף פסק להלכה שצריך לחזור ולהתפלל פעם שלישית לשם תשלומין. ואף שהגמרא נשארה על כך בקושיה, וכתב הרא"ש בשם רב האי גאון שאין הברייתא נדחית, כי יש לתרץ, שרק ערבית יצא בדיעבד אף אם לא הבדיל, אך לגבי תשלומין כיון שלא הבדיל אלא בשניה, גלה דעתו שההכוון בראשונה לשם תשלומין ובשניה לשם חובה. ואינו יכול להקדים תשלומין לחובה. ובאמת אם לא הבדיל באף אחת מהן, יצא ידי שתייהן. והעלה מכך המג"א שרק אם גלה דעתו והראה שמקדים התשלומין אינו יוצא, אך במחשבה גרידא יוצא [וראה ט"ז ורע"א איך מועיל גילוי דעתו, אף שקמי שמיא גליא למה התכוון].

והתוס' [ד"ה טעה] דקדקו מדברי הרי"ף ששייך חיוב תשלומין אף שלא יוסיף בה מה שחסר בתפלה הראשונה. והעלו מכך שאם שכח יעלה ויבא במנחה, יתפלל שתיים בערבית אף שאין בה יעלה ויבא. ולכאורה משמע שלא כביאור הגר"ח הנ"ל, כי לדבריו הרי חלוק תשלומין שקדמה לחובה שכל התפלה אינה כדינה, ואינה כחסרון הזכרה גרידא.

אכן, ביאור זה הוא כהבנת המהרש"א שכיון שלענין תשלומי מנחה של ר"ח חלקו על הרי"ף, נמצא שלדעתם אם הקדים התשלומין אינו חוזר ומתפלל, [ונקט שמקורם ממה שהסיקה הגמרא בקושיא]. וכבר הקשה בראש יוסף שבשו"ע [קח י] פסק שהבדיל בשניה חוזר, ואילו על מנחה בר"ח אינו חוזר אלא מספק [וכ"כ הרא"ש, ולא דימו דינים אלו].

אבל הב"ח [רצב] ביאר שגם תוס' לא

התכונו לדמותם, אלא לדייק מדברי הרי"ף ש"חוזר ומתפלל כדי להקדים חובת שעה בתחילה" והיינו שאף אם אינו נחשב כ"לא התפלל" חייב בתשלומין, והוא הדין כשלא הזכיר ר"ח במנחה, שחייב בתשלומין אף שאינו מרויח.

31. כתב הרמב"ם [תפלה א א]: מצות עשה להתפלל בכל יום. שנאמר "ועבדתם את ה' אלקיכם". מפי השמועה למדו, שעבודה זו היא תפלה. שנאמר "ולעבדו בכל לבבכם". אמרו חכמים: איזו היא עבודה שבלב — זו תפלה, ואין מנין התפלות מן התורה. ואין משנה [נוסח] התפלה הזאת מן התורה. ואין לתפלה זמן קבוע מן התורה. ובהמשך דבריו ביאר שהנידון אם "אבות תקנום" או "כנגד תמידין תקנום", הוא רק על זמן התפלות ומניינם. וכן כתב בספר המצוות. והשיגו הרמב"ן שם, שדרשה זו אינה אלא אסמכתא. ואין חיוב תפלה מדאורייתא אלא בעת צרה.

והריטב"א כתב במסקנא, שהוצרכו להסמיכם אקרא, כי אף שאבות תקנום, אחר מתן תורה אין תקנתם מחייבת, [וראה דבריו בשבת ט ב שתפילת ערבית אינה "חובה גמורה" כי יעקב תיקנה] וכן משמע ברבינו חננאל להלן [כח ב] וראה פיה"מ להרמב"ם [חולין ק ב] וכפתור ופרח [פ"ה] והגהות מהר"ץ חיות.

32. בשו"ת תשב"ץ [ב קסא] כתב שגם בזמן שהיו מקריבים קרבנות בביהמ"ק היו מתפללים, שהרי אמרו [סוכה נג א] שבבית השואבה היו

תמידים תקנום⁽³³⁾ אנשי כנסת הגדולה⁽³⁴⁾.

תניא כוותיה דרבי יוסי ברבי חנינא, ותניא כוותיה דרבי יהושע בן לוי.

תניא כוותיה דרבי יוסי ברבי חנינא: אברהם תקן תפלת שחרית. שנאמר

[בראשית יט כז] "וישכם אברהם בבקר אל המקום אשר עמד שם"⁽³⁵⁾ ואין "עמידה" אלא תפלה, שנאמר: [תהילים קו ל] "ויעמד פנחם ויפללו".

יצחק תקן תפלת מנחה, שנאמר [בראשית כד טג] "ויצא יצחק לשוח בשדה לפנות

ומדבריו משמע ש"כנגד תמידין" תלוי בעצם "מעשה ההקטרה", וראה הערות 43 – 42.

34. באור שמח [תפלה ג ט] כתב שנפקא מינה במחלוקת זו, שאילו אבות תקנום, יכול להשלים מנחה בערבית, אך אם כנגד תמידין הן, כיון שעבר יומו בטל קרבנו, וראה במרכבת המשנה נפקא מינה למנחה גדולה].

ובהעמק שאלה [פרשת לך] כתב נפקא מינה, כי אילו אבות תקנום, יכול להוסיף בשבת ויום טוב תפלת נדבה. אבל אם כנגד תמידים תקנום, כיון שתפלת נדבה היא כנגד קרבנות נדבה. ובשבת ויום טוב אין מקריבין נדרים ונדבות, אי אפשר להתפלל תפלת נדבה. ומה שנחלקו הראשונים להלן בדין זה, הוא כתוצאה ממחלוקתם אם הלכה כרבי יוסי בן חנינא או כרבי יהושע בן לוי.

ולפי המבואר [בהערה 32] יש נפקא מינה במחלוקתם לשכר, כי לריב"ח הזמן הוא חלק מחיוב התפלה, ולריב"ל יתכן שרק החיוב תקנו האבות, ואילו הזמן הוא תקנת אנשי כנה"ג כנגד התמידין, וראה עוד במסקנת הסוגיא.

35. לכאורה תמוה, שהרי אדרבא, מפסוק זה מוכח שתיקן תפלה אחרת מנחה או מעריב, כי משמעותו שהשכים למקום שכבר עמד בו, ועמידה הקודמת היתה לתפלה. ועוד הקשו ממה שאמרו בפסחים [ד ב] שהמקור לזריזים מקדימים רק לבקר ולא קודם, נלמד מאברהם, ופירש"י שלא הקדים יותר מהבקר, ולכאורה לא

מקריבין תמיד של שחר וממנו הולכים לתפלת שחרית. וביאר במחזיק ברכה [מח א] שלא אמרו "במקום" תמידין, אלא "כנגד" תמידין, והיינו שקבעו זמניהם כזמן הקרבנות.

ולדבריהם מדודק לשון האיבעיא לעיל [ע"א] בתשלומי מנחה אם כיון ש"תפלה במקום קרבן היא עבר יומה" והיינו שרק זמני התפלות הם "כנגד התמידין", אך חיוב התפלות בכל יום הם "במקום הקרבנות" וכיון שעבר היום עבר זמנם, [וכן משמע בביאור הגר"א [כח י] שצ"י ללשון הגמ' בע"א עי"ש], וראה הערה 18.

וזה טעם החילוק בין שכר "תפלה" ל"תפלה בזמנה" [בהערה 17], כי מצד התקנה "כנגד תמידין" הזמן הוא חלק מהתפלה, אך יש חיוב נוסף של "שלוש תפלות ביום" [תפלה א ג – ה, וראה להלן לא א] והוא משום ש"אבות תקנום", ומתקיים עד חצות, ועליו נוטל שכר "תפלה" אף שלא "בזמנה" [וראה הערה 33].

33. רש"י ותוס' בשבת [ט ב] ביארו שהסובר שתפלת ערבית רשות, דעתו כי אף שהן כנגד הקטרת אברים ופדרים, כיון שאין הקטרתן מעכבת גם ערבית אינה מעכבת. ומשמע כי אף שהקטרתן חובה, אין התפלה נגד עצם מעשה ההקטרה, אלא כנגד הכפרה שבקרבן, ואם אין ההקטרה מעכבת כפרה, אין חיוב תפלה, ונמצא ש"כנגד קרבן" הוא נגד הכפרה.

אך הריטב"א ביאר ש"אברים ופדרים" נחשבו כ"רשות", משום שאינם "חוק קבוע". ואם לא נותרו אברים עד הלילה אינן קרבים,

ערב", ואין "שיחה" אלא תפלה. שנאמר: [תהילים קב א] "תפלה לעני כי יעטף, ולפני ה' ישפוך שיחו". ו"לפנות ערב" היינו זמן מנחה. (36)

יעקב תקן תפלת ערבית, שנאמר: [בראשית כח יא] "ויפגע במקום וילן שם", (37) ואין "פגיעה" אלא תפילה. שנאמר [ירמיה ז טז] "ואתה אל תתפלל בעד העם הזה, ואל תשא

בעדם רנה ותפלה, ואל תפגע בי". ותניא כוותיה דרבי יהושע בן לוי: מפני מה אמרו תפלת השחר עד הצות? — שהרי תמיד של שחר קרב והולך עד הצות!

ורבי יהודה אומר: זמנה עד סוף ארבע שעות של היום. שהרי התמיד של שחר קרב והולך עד סוף ארבע שעות. (38) ומשמע

יכל להקדים, כי עמידה היא תפלה, ואין יתפלל תפלת שחרית וקריאת שמע בלילה.

וביאר ביערות דבש [יח] שהרמב"ם [תפלה א א] פסק שמה"ת החיוב להתפלל פעם אחת בכל יום, ורק האבות תקנו ג' זמנים שחרית ומנחה וערבית. ולדבריו תמוה, איך למדו שתקן שחרית ממה שהתפלל בבקר, והרי יתכן שהיא התפלה האחת המוטלת עליו, ומה שהתפלל בבקר הוא רק משום שזריזין מקדימין. ובהכרח שכבר התפלל ערבית, ומה"ת לא היה חייב בשחרית, רק משום שתקן תפלה נוספת. והיינו, שהלימוד הוא מפשט הכתוב "וישכם אברהם", והתוספת ש"אין עמידה אלא תפלה" באה ללמד שכבר התפלל בערב, ובהכרח שתקן תפילת שחרית.

36. תוס' [ד"ה יצחק] העירו שביומא [כח ב] נקראת "צלותא דאברהם", וביארו שלאחר שתקנה יצחק, גם אברהם התפלל מנחה. והמאירי כתב שאברהם התפלל מנחה גם קודם לכן, אך לא פרסם לאחרים אלא תפלת שחרית, וכן מבואר בתוס' ישנים [יומא כח ב, וראה דעת הכסף משנה בהערה 52].

והמהרש"א העיר הרי האבות קיימו כל התורה כולה, ואף מצוות דרבנן, ובודאי כל אחד מהם התפלל את כל התפלות. וכתב, שכל אחד מהם היה זריז באחת מן התפלות, כפי מדתו. ולדעת המאירי, אין קושיא כלל, כי כל אחד

מהם התפלל את כל התפלות לעצמו. אבל לא תקן לאחרים אלא תפלה אחת.

37. תוס' [ד"ה יעקב] הקשו שהרי בחולין [צא ב] אמרו שיעקב התפלל וכשקעה השמש רצה לחזור, ומשמע שתפלתו היתה מבעוד יום ורק אחר כך בא השמש [שהקדים הקב"ה את השקיעה בכדי שיעקב ילון שם], וביארו שהסוגיא שם כרבי יהודה, שסבר כי זמן ערבית הוא מפלג המנחה, ולשיטתו טוב להתפלל ערבית מבעוד יום קצת, ובראש יוסף הקשה שהרי אמרו [ב"ר סח יב], שהקדימה השקיעה בשעתיים, וא"כ נמצא שהתפלל קודם פלג המנחה, שהוא רק שעה ורביע קודם הלילה. ובפני יהושע יישב את קושיית תוס', וביאר שרצה להתפלל מנחה, ומובן למה הקדימה בשעתיים. [ומדבריהם משמע כי אף שהוקדמה השקיעה, זמן פלג המנחה אינו זו ממקומו. כיון שהשקיעה היתה בדרך נס]. ובגור אריה [בראשית כח יא ובחידושי לחולין שם] ביאר שעדיין לא התפלל, אלא כשרצה להתפלל מיד שקעה השמש, ונמצא שהתפלל בלילה, [וראה חת"ס עה"ת שם ומג"א רסו א].

38. בירושלמי אמרו, שנחלקו בדרש הכתובים, רבנן דרשו "שנים ליום", חלוק את היום — חציו לתמיד של שחר וחציו לתמיד של בין הערבים. ורבי יהודה דרש גזירה שוה "בקר"

שתפלת שחרית נתקנה כנגד תמיד של שחר, ולכן שורש מחלוקתם לענין זמן התפלה תלוי בזמן תמיד של שחר.

ומפני מה אמרו תפלת המנחה עד הערב? — שהרי תמיד של בין הערביים קרב והולך עד הערב, וכנגדו נתקנה תפלת המנחה.⁽³⁹⁾

רבי יהודה אומר: זמן תפלת מנחה עד פלג המנחה. שהרי תמיד של בין הערביים קרב והולך עד פלג המנחה.

[ולאו דוקא התמיד עצמו, אלא קטורת של בין הערביים, שהיתה מוקטרת בפלג המנחה. וכנגדה תקנו את המנחה כדכתיב "תכון תפלתי קטורת לפניך"⁽⁴⁰⁾].

ומפני מה אמרו תפלת הערב אין לה קבע, וזמנה כל הלילה?

שהרי אברים של עולות, ופדרים, חלבים, של כל הקרבנות⁽⁴¹⁾ שנזרק דמם ביום, ושלא

"בקר" מירידת המן. שנאמר בו "וחם השמש ונמס", וקי"ל שנמס אחר ד' שעות.

אך להלן [כז א] משמע, שנחלקו במשמעות "בקר". אם הוא עד חצות, או עד ד' שעות [ואדרבה מירידת המן מוכח שבוקר הוא רק ג' שעות]. וכן כתבו הריטב"א והמאירי בסוגיין, ומשני המקורות משמע שנחלקו בעצם זמן הקרבת התמיד.

אך בראשון לציון [לבעל האור החיים] נקט שנחלקו רק בזמן התפלה, וסבר רבי יהודה כי אף שזמן התמיד מה"ת עד חצות, תקנו זמן תפלה כמו שהוא קרב בפועל רק עד סוף שעה רביעית. ולכן כתב הרמב"ם שהמתפלל עד חצות יצא, כי הוא עדיין זמן התמיד.

39. זמנה יבורר בהערה 48

40. על פי תוס' [ד"ה עד].

ומדברי המאירי משמע, שנחלקו גם בזמן התמיד, כי רבי יהודה סובר שזמן "בין הערביים" הוא עד פלג המנחה. [והוסיף, שאם לא התפלל עד פלג המנחה, יתפלל אחר כך לקיים חובת תפלה, ולכאורה תמוה, שהרי כבר אינו זמן הקרבן, ואיך יקיים חובתו, ומוכח כנ"ל, שחוי' מהחייב "כנגד הקרבנות" תקנו חיוב ג' קרבנות ליום, וזה מתקיים שלא בזמנה].

והרמב"ם [תמידין ומוספין א ג] כתב שזמן הקרבת תמיד של בין הערביים עד סוף היום, והקשה הלחם משנה [תפלה ג ב] למה לא פסק לחומרא כרבי יהודה, והוכיח מכך שלא נחלק אלא בזמן תפלת מנחה, שנתקן לפי זמן הקרבת התמיד בפועל, אף שזמנו הוא עד שזמנו עד הערב [ובשחרית לא תקנו נגד זמן הקרבת תמיד בפועל, כי הוא לפני הנץ, ונמצא שתקדם ק"ש קודם זמנה], וראה שאג"א [יז] מנ"ח [תא] ואבי עזרי [שם].

ובשנות אליהו כתב על פי דרכו [ראה להלן הערה], שהיו רגילים להקריב את מנחת התמיד עד י"א שעות פחות רביע ותו לא. כי אחריה היו צריכים שהות קודם הלילה לחביתין, ונסכים, ולשירת הלויים, ולהדלקת המנורה, וראה חיי אדם [לג א].

והרמב"ם [פסחים נד ב, ובתורת האדם] כתב, שזמן פלג המנחה הוא בתחלת השקיעה [כשיטת רבינו תם שהיא ד' מילין קודם צאת הכוכבים]. ולרבי יהודה בתר שמשא אזלינן, כי על תפלת המנחה נאמר "ייראוך עם שמש".

41. רש"י [ד"ה ופדרים] נקט שמדובר בכל הקרבנות, שבהם שייך "פדרים" ולא "אברים", אך הרמב"ם [תפלה א ו] נקט רק כנגד "איברי התמיד".

נתעכלו על המזבח מבערב [קודם הערב] — קרבים (42) והולכים כל הלילה. וכנגדם נתקנה תפלת ערבית. (43)

ומפני מה אמרו, תפלות של מוספין, זמנן כל היום?

שהרי קרבן של מוספין קרב כל היום וכנגדן נתקנה תפלת מוספין (44).

רבי יהודה אומר: זמנה עד שבע שעות. (45)

שהרי קרבן מוסף קרב והולך עד שבע שעות

42. במג"א [רסז א] העיר למה תקנו תפלת ערבית בליל שבת, והלא אין מעלין אז אברים ופדרים, וכתב שזה הטעם שמתפללין בע"ש מבעוד יום], וביאר הפמ"ג שדקדק מלשון רש"י [ד"ה ופדרים] שהן "קרבים" ומשמע שהתפלה כנגד ההעלאה למזבח. ובמור וקציעה ובאור שמח [י ז] העירו שבירושלמי נקטו "כנגד עכול אברים ופדרים" וכן הביא הרמב"ם [תפלה א ו], והט"ז [רלד ב] כתב "כנגד אברים ופדרים ש[ה]וקטרו ו[ל]א התעכלו עד הלילה", וכן מסתבר, שהרי חביבה מצוות העלאתן ביום [פסחים סח ב], ולמה יתקנו כנגדה בלילה, [ואף שגם העכול מתחיל ביום, תקנו תפלה ללילה, משום "ערב ובקר וצהריים"]. ותלוי בהנ"ל, אם התפלה נגד מעשה ההקרבה, או כנגד הכפרה שתלויה בעכול.

והנה דעת הרמב"ם [בפיה"מ כאן] והראב"ד [בהשגות לרי"ף ב א] שזמן תפלת מעריב עד הנץ החמה, ותמה בשער הציון [רלה מא] הרי העלאת אברים ופדרים היא רק עד עלות השחר, אך להנ"ל מובן שהזמן נמשך כל עת העכול, ורק בהנץ החמה אינו מתפלל כי כבר הוא יום גמור [אך ראה יומא כ ב שהעיקול קודם להקטרה מאוחרת]. וכן מיושבת קושיית הפני יהושע [בע"א] למה לא אמרו על תפלת ערבית ש"עבר זמנה" בשחרית, והרי אז נפסלו האברים ופדרין בלינה, אך להנ"ל אינו תלוי בדינם להקטרה, אלא בעכול שאין לו שיעור.

43. רבינו יונה כתב שאף שתפלת ערבית נתקנה "כנגד אברים ופדרים", אין בכך נתינת

טעם למה שהיא רשות ולא חובה, אלא רק טעם למה זמנה כל הלילה. אך הטור [רלה] ורע"ב כתבו שתפלת ערבית רשות, משום שאברים ופדרים הקטרתם רשות. ותמה הרש"ש הרי היא מצות עשה דאורייתא, וכבר הבאנו [הערה 33] שהריטב"א ביאר שהם "רשות", משום שאינם "חוק קבוע", ומדברי רש"י ותוס' [שבת ט ב] משמע שעיקר הטעם משום שאינם מעכבין בכפרה.

44. המוספין קרבים מאחר תמיד של שחר, עד הלילה. ואף לאחר תמיד של בין הערבים, כי אע"פ שאין קרבן קרב אחר תמיד של בין ערבים [שנאמר "עליה" השלם כל הקרבנות כולם], בדיעבד אם שכח או נאנס מקריבו אחר התמיד, משום דאתי עשה דרבים ודחי עשה דהשלמה, [ראה תוס' ביצה ה, וראש השנה ל ב].

וכתב המאירי שגם לדעת רבי יהודה, רק לכתחלה אין המוסף קרב אלא עד ז' שעות, שמא תדחק הקרבת התמיד. אבל בדיעבד, זמנו כל היום, כמבואר בכריתות [יד א], וכן לענין תפלה. אך השאגת אריה [יז] נקט שאחר שבע שעות אינו יוצא [ראה להלן כח א], ולדבריו צריך לחלק מתפלת שחרית שמתפלל בדיעבד אחר זמן קרבן תמיד, משום שהיא לרחמי, אך מוסף לא נתקן אלא כנגד הקרבן, [אך ראה סוף הערה 48 וצ"ע].

45. המאירי כתב שרבי יהודה מודה שמה"ת זמן מוסף כל היום, אלא שסבר שגזרו רבנן שלא יפשע וימנע מהקרבה. אך בטורי אבן [מגילה כו

בלבד (46).

ושני זמנים מצינו בתפלת המנחה. זמן "מנחה גדולה", וזמן "מנחה קטנה". ומפרשת הגמרא זמניהם:

ואיזו היא עת מנחה גדולה?

משש שעות ומחצה ולמעלה. ונקראת "גדולה" משום שמתפללין אותה בעוד היום גדול. והיא תחלת זמן המנחה, שהרי אין מקדימין את תמיד של בין הערביים קודם לשעה זו.

משמעות "בין הערביים" היא, בין עריבת היום [התחלת נטית החמה למערב] לעריבת הלילה [שקיעת החמה בסוף מערב], שהיא בסוף היום. ובשש שעות ומחצה עומדת החמה באמצע הרקיע⁽⁴⁷⁾, ומתחילה לנטות לצד מערב. ומאז ואילך הוא זמן "בין הערביים". ואז מתחיל זמן הקרבת התמיד, והוא תחלת זמן "מנחה גדולה".

ואיזו היא עת "מנחה קטנה"?

מתשע שעות ומחצה ולמעלה⁽⁴⁸⁾. שבפועל היו שוחטים את התמיד בכל יום בשמונה

[א] נקט שנחלקו בדרשת הפסוקים, והיינו בזמנו מה"ת [ולכו"ע אין המחלוקת בזמן התפלה גרידא].

46. בתוס' רא"ש הקשה, הרי זמן הקרבת מוסף הוא רק עד שש שעות ומחצה, ולמה תפילת מוסף עד שבע שעות. וביאר שהיו מתפללין עליו עוד חצי שעה. ומשמע כמבואר [בהערה 33] שהקרבן נגד הכפרה, ולכן הוא תלוי גם בזמן תפלת הקרבן, ולא בעצם ההקרבה. [וראה תוס' מנחות קי א ד"ה ומיכאל, שדנו בביאור "ואשי ישראל ותפלתם" ויתכן שהכוונה כנגד הקרבנות עצמם, וכנגד התפלה שעליהם].

47. כך פירש רש"י [ד"ה מנחה, ובפסחים נח ב ד"ה אל], ודעת המג"א [פט ג, רלג א] שקודם לכן לא יצא אפילו בדיעבד. ואף שביומא [כח ב] אמרו שעיקר זמנו הוא כבר מחצות. ורק משום שכותלי העזרה לא היו מכוונים, לא היה ניכר זמן בין הערבים על פי הצל, אלא מחצי שעה לאחר חצות, — מכל מקום כיון שאנו לא בקיאי, אינו יוצא.

אך הפרי חדש ועוד, נקטו שאם התפלל בדיעבד בשש שעות יצא, כי עיקר זמנה מחצות,

[ורע"א ציין שכן נקט רש"י עצמו בפסחים ה א, צג ב]. ובשער הציון [שם ו] ביאר שסברו כי כיון שבספק אם התפלל אינו חוזר, הוא הדין כשאינו בקי ומסופק בזמן התפלה, ואילו המג"א סבר כי כיון שמפני הספק קבעו שלא להתחיל עד שש ומחצה, הרי זה כלא התפלל כלל [וראה שם שדן אם צריך חצי שעה זמנית או רגילה]. ולדעת הלחם משנה [הערה 40] שזמן מנחה נתקן לפי זמן הקרבת התמיד בפועל, מסתבר שקודם לשש ומחצה לא יצא בתורת ודאי.

48. הרמב"ם [תפלה ג ב] נקט שהיא עיקר זמן המנחה, כי אז היה התמיד קרב בכל יום, ולכתחלה אין להתפלל קודם לכן, וכן דעת תוס' בפסחים [קז א], וכן פסק השו"ע [רלג א, ומשמע שעדיף תחילת זמן זה, מאשר בפלג המנחה, אך בשערי תשובה רלה ב הביא שהאר"י הקפיד להתפלל עם שקיעת החמה אפילו בע"ש, וראה רבנו חננאל].

אבל בב"י דייק מדברי הטור שאף לכתחלה מתפללים מנחה גדולה, וכן דקדק הגר"א מדברי רש"י [ד"ה מנחה]. ובשו"ת הרא"ש [ד ט] נקט שאם רוצה להתפלל מנחה גדולה וקטנה, הגדולה חובה והקטנה נדבה, וראה גם

שעות ומחצה, והיה קרב למזבח בתשע ומחצה⁽⁴⁹⁾. והתקינו כן, בכדי שיספיקו להקריב את כל הנדרים והנדבות של אותו היום. שהרי אין מקריבים שום קרבן לאחר תמיד של בין הערביים.

איבעיא להו: רבי יהודה — שאמר במשנתנו שזמן המנחה הוא "עד פלג המנחה" — האם עד זמן **פלג מנחה קמא קאמר**. כלומר, עד החצי הראשון של אותן שעות ומחצה שהן זמן מנחה קטנה [שהוא בין תשע שעות ומחצה עד הלילה].

או שמא עד זמן פלג מנחה אחרונה קאמר.

כלומר, עד חציו השני של אותם שעות ומחצה, והוא עד שעה ורביע קודם הלילה.⁽⁵⁰⁾

תא שמע, דתניא: רבי יהודה אומר: "עד פלג המנחה האחרונה אמרו שיכול להתפלל תפילת מנחה, והיא י"א שעות חסר רביעי!"

דנה הגמרא: **נימא תיהוי מברייא זו שמשמעותה כי תפלות כנגד תמידים תקנום** — **תויבתייה דרבי יוסי ברכי הנינא** שסבר "תפלות אבות תקנום"?⁽⁵¹⁾

דוחה הגמרא: אין להקשות מברייא זו,

בספר המנהיג שנקט כי מצוה מן המובחר להתפלל מחצי שעה שביעית.

ולכאורה תמוה, למה בתפילת מוסף כתבו הרמב"ם [שם ה] והשו"ע [רפ"א] שזמנה אחר תפלת שחרית [כמבואר בתוס' במשנה], והרי לכתחילה זמן הקרבת מוסף משש שעות ומעלה [פסחים נח א]. והרמ"א כתב שאפילו התפלל לפני שחרית יצא, ויקשה לדעת המג"א שקודם זמן ההקרבה בפועל לא יצא, וראה **לבושי שרד ובה"ל**.

ויתכן ששחרית ומנחה שהם לרחמי, מה שתקנו בהם כנגד הקרבן הוא שיהיו בזמן הקרבת הקרבן, אך קרבן מוסף נתקן נגד חיוב הקרבן, ולכן זמנו כל זמן חיוב הקרבן.

49. לכאורה תמוה, שהרי זמן הקרבת התמיד לא היה בט' ומחצה, אלא עבודתו נמשכת מח' ומחצה [שהוא זמן שחיטתו] ונגמר בט' ומחצה [רש"י פסחים נח א], ולמה יתקנו כזמן שנגמר. והמאירי העיר עוד, למה זמן מנחה קטנה תלוי בזמן הקרבה, ואילו זמן מנחה גדולה תלוי בזמן שחיטה.

ובשנות אליהו נקט כי זמן מנחה קטנה נקבע

לפי הקרבת המנחה הבאה עם תמיד של בין הערבים, שקרבה בט' ומחצה. ולא כתמיד של שחר שנקבע לפי שחיטת התמיד. [וראה תוס' בפסחים קז א לגבי שם "מנחה", הובא בהערה 4].

וטעם החילוק הוא, משום ש"יראוך עם שמש" נסוב על שחרית ומנחה, והיינו בסמוך לזריחת החמה ולשקיעתה. ומשום כך ראוי לכתחלה להתפלל בזמן מנחה קטנה. אבל בשעת הדחק מתפלל מנחה גדולה והיא תלויה בזמן שחיטת התמיד.

50. הרש"ש דן בביאור ספק הגמרא, אם הנדון האם הכוונה לפלג מנחה גדולה או קטנה, או שהנדון אם הכוונה לפלג הראשון או האחרון במנחה קטנה, וראה שם שלשון הגמרא אינו מתאים עם שני הביאורים.

51. במלא הרועים ביאר שאין הכוונה להקשות על ריב"ח מברייא, שהרי ברייתא אחרת מסעייתו, וגם לא מציינו שהקשו לריב"ל מברייא כריב"ח, אלא שהגמרא מוכיחה ממחלוקת ר"י ורבנן שנקנו נגד תמידין, כי אם

כיון דאמר לך רבי יוסי ברבי חנינא, לעולם אימא לך, תפלות אבות תקנום, ואחר כך אסמכינהו רבנן אקרבתות.⁽⁵²⁾

מוכיחה הגמרא: דאי לא תימא הכי — שרבי יוסי ברבי חנינא מודה דאסמכינהו רבנן לאחר מכן אקרבתות — הרי יקשה לך, תפלת מוסף, לרבי יוסי ברבי חנינא, מאן תקנה?

אלא בהכרח, שאף רבי יוסי ברבי חנינא מודה כי תפלות — אבות תקנום, ואסמכינהו רבנן אקרבתות, וכאשר חזרו ותקנו חיובם כנגד התמידין, הוסיפו חיוב

תפילת מוסף.⁽⁵³⁾

שנינו במשנה: רבי יהודה אומר [זמן תפלת השחר] עד ארבע שעות!

איבעיא להו: האם כוונתו שמתפלל "עד ארבע שעות" — ועד בכלל, והיינו שגם השעה הרביעית עצמה היא מכלל זמן התפלה.

או דלמא "עד ארבע שעות" — ולא עד בכלל. שאין זמנה אלא עד תחלת השעה הרביעית.⁽⁵⁴⁾

לא כן במה נחלקו. ודחתה, שנחלקו באסמכתא, וראה פנ"י צ"ח ועונג יו"ט [עו].

ובמצפה איתן כתב שלריב"ל אין קושיא מברייתא כריב"ח, כי גם הוא מודה שאבות תקנום, אלא שהוסיף שתקנום נגד תמידין, שהרי לא מצינו שהאבות תקנו מוסף, ובהכרח שחוץ מתקנת האבות, הוסיפו רבנן לתקן חיוב תפלה כנגד הקרבנות, כמבואר בסמוך.

52. הרמב"ם [תפלה א ה] כתב שתפלות כנגד תמידים תקנום. ואילו בהלכות מלכים [ט א] כתב: בא אברהם וכו' והוא התפלל שחרית. ויצחק וכו' הוסיף תפלה אחרת לפנות היום, ויעקב וכו' והתפלל ערבית. והכסף משנה [תפלה שם] נקט שדעתו כריב"ל, וביאר הצ"ח שבהל' מלכים רק הזכיר שהאבות נהגו להתפלל, אבל לא תקנום לדורות אלא רבנן.

והלחם משנה כתב שפסק כרבי יוסי בר חנינא, וכמסקנת סוגיין שאבות תקנום, ואסמכינהו רבנן אקרבתות. והיינו שאת עצם התפלות תקנו האבות, ורבנן קבעו את זמניהם כנגד זמני התמידים. ובאור שמח כתב שפסק כשניהם, כי גם

אבות תקנום, וגם כנגד תמידין תקנום. והיינו שחוץ מתקנת האבות, יש גם חיוב תפלה דרבנן כנגד התמידין, שהרי תקנו תפלת מוספין, ומה שלא תקנו תפלות נוספות כנגד תמידין, היינו משום שכבר אבות תקנו, אך ודאי כשיש נפקא מינה ביניהם, יש חיוב גם "כנגד תמידין", וראה הערה הבאה.

53. רש"י ביאר "עיינו במוספין ולא מצאו תפלה כנגדה, עמדו הם ותקנו", ולכאורה תמוה כיון שהנידון בדעת ריב"ח ש"אבות תקנום", למה עיינו כלל במוסף, והרי אין חיוב תפלה אלא במה שתקנו, ורבנן דנו רק על זמניהם. ומבואר כנ"ל, כי אף לריב"ח הוסיפו רבנן לתקן חיוב "כנגד תמידין", אלא שאין בו נפקא מינה כי אם במוסף, שלא תקנוהו אבות.

54. תוס' [ד"ה איבעיא] כתבו כי כיון שכל שיעורי חכמים להחמיר [נדה כח ב] בהכרח שהנפקא מינה בנדון זה היא באופן שלא התפלל במזיד, האם צריך להחמיר ולהתפלל, ולא נחשב כ"עבר זמנו" עד סוף פלג המנחה.

בכלל!?

אם כן, אימא סיפא במשנתנו: "וישל מוספין כל היום. רבי יהודה אומר: עד שבע שעות". ואילו "עד ולא עד בכלל", הרי נמצא שזמן המוספין לרבי יהודה הוא עד תחלת השעה השביעית בלבד,

וזה לא יתכן, כי הרי תניא: היו לפניו שתי תפלות שעליו להתפלל, אחת של מוסף ואחת של מנחה — מתפלל קודם (1) תפלה של מנחה, ואחר כך של מוסף, (2) מפני שזו, מנחה, תדירה, שחיובה בכל יום, וזו, תפילת מוסף אינה תדירה, שאינה נוהגת אלא בשבתות ומועדים וראשי חודשים. ותדיר ושאינו תדיר, תדיר קודם. (3)

רבי יהודה אומר: מתפלל קודם תפלה של מוסף, ואחר כך של מנחה, מפני שזו של מוסף היא מצוה עוברת, לפי שאין זמנה אלא עד שבע שעות, וזו של מנחה אינה

פושטת הגמרא ממשנתנו: תא שמע: שנינו בסיפא "רבי יהודה אומר: זמן תפלת המנחה הוא עד פלג המנחה", [וכעת נוקטת הגמרא כי "פלג המנחה" הוא החצי השני של זמן המנחה, ולכן הוכיחה]:

אי אמרת בשלמא, עד ולא עד בכלל, ו"פלג המנחה" השני כבר אינו מזמן התפלה, היינו דאיכא בין רבי יהודה לרבנן. כי לרבנן, אף פלג המנחה השני הוא זמן תפלה, עד הערב. ולרבי יהודה, אין הוא בכלל.

אלא אי אמרת שמשמעות "עד פלג המנחה" הוא "ועד בכלל", נמצא כי גם לרבי יהודה מתפללין במשך כל זמן פלג המנחה עד הערב, (55) ואם כן נמצא כי רבי יהודה — היינו רבנן. ובמה נחלקו? אלא בהכרח, שכל מקום שאמר רבי יהודה "עד" — אין "עד" בכלל.

דוחה הגמרא: אלא מאי אמרת: עד, ולא עד

כז-א

שיתפלל מנחה. והגרעק"א יישב שהירושלמי עוסק באופן שלא יוכל להשלים, כגון שמת לו מת בשבת ובלילה יהא אונן, או שאיחר את תפלת המנחה במזיד, ואילו יתחייב להתפלל מוסף לא יוכל להשלים, וראה עוד להלן כח א].

2. במגילה [כ ב] אמרו "תפלת המוספין — כמוספין שוויה רבנן" והעיר הטורי אבן כי מסוגיין מוכח שנחשבין כמוספין רק לענין זמן תפלה, אך ודאי אינם כקרבן מוסף לגמרי, שהרי קרבן מוסף קודם לתמיד של בין הערביים גם כשהגיע זמן התמיד.

3. אע"פ שחיוב מוסף, שאינו תדיר, חל לפני חיוב מנחה התדירה, שחיובה חל רק בשש שעות ומחצה, מכל מקום כעת ששתיים לפנינו, התדיר

55. בשער הציון [רלג י] דקדק מכאן ש"עד הערב" הוא עד השקיעה ולא עד צאת הכוכבים, שהרי זמנו של רבי יהודה ודאי הוא רק ביום, והשווהו ל"עד הערב" של רבנן.

1. בשו"ע [רפו ד] כתב שדין זה נוהג משעה שש ומחצה, והעיר המג"א [שם ג] שהרי לכתחילה אין להתפלל מנחה גדולה. וביאר, שכיון שהגיע זמן מנחה, אם מתפלל שתיהן בזו אחר זו, צריך להקדימה למוסף, משום תדיר, אך אם הולך לביתו ודרכו לחזור להתפלל בביהכ"ס, מתפלל מוסף, וכשיחזור יתפלל מנחה [ראה רא"ש וראש יוסף כח א].

והוסיף, כי כשאין שהות ביום להתפלל אלא אחת מהן, יתפלל רק מוסף, כי מנחה יש לה תשלומין. והשיגו הצ"ח שבירושלמי מפורש